

**Kulturhistorisk
inventering**

**VANSBRO
KYRKOGRÅRD**

Järna Socken, Vansbro kommun
Dalarnas län

Kyrkoantikvarisk rapport 2019:15

Kulturhistorisk inventering

VANSBRO KYRKOGRÅRD

Järna socken, Vansbro kommun

Dalarnas län

Kyrkoantikvarisk rapport 2019:15

Dalarnas museums dnr 179/18

Edit Boman

Omslag: Vansbro kyrka tittar fram från andra sidan vägen från kyrkogården.

Fotografier: Om inget annat anges: Edit Boman, Dalarnas museum. Om inget annat anges härstammar rapportens kartor från Lantmäteriets tjänster *Historiska kartor* samt *Kartor, flygbilder och ortnamn*. Kartorna används i rapporten under Dalarnas museums avtalsnummer: ©Lantmäteriet I2014/00618. Gravkartorna över Vansbro kyrkogård kommer från Järna med Nås och Äppelbo församling.

© Dalarnas museum 2019

Tryck Dalarnas museum, Falun, 2019

INNEHÅLL

Inledning	7
Kyrkogården i dag	10
Kulturhistoriska sammanhang	20
Socken- och kyrkogårdskronologi	22
Vansbro socken	24
Kyrkogårdshistoria	27
Gravårdskronologi	34
Personhistoriskt intressanta gravvårdar	46
Källor	48
Bilaga 1 – Områdesbeskrivningar	
Bilaga 2 – Kulturhistoriskt värde	
Bilaga 3 – Värdefulla gravvårdar i område 1-5	
Bilaga 4.1 – Värdefulla gravvårdar i område 6-10	
Bilaga 4.2 – Värdefulla gravvårdar i område 6-10	
Bilaga 5 – Värdefulla gravvårdar i område 11-12, 14-18	

Karta över Vansbro kyrkogård med de sex områdesindelningarna, 1-5, 6-10, 11-12, 14-18, 19, och 20. För mera detaljer, se sida 54-55.

INLEDNING

Bakgrund

På uppdrag av Järna med Nås och Äppelbo församling har Dalarnas museum genomfört en inventering av Vansbro kyrkogård. Inventeringen genomfördes sommaren 2019 och rapporten skrevs sommaren och hösten 2019. Arbetet utfördes av byggnadsantikvarie Edit Boman.

Syfte och användningsområden

Syftet med inventeringen är att undersöka på vilket sätt Vansbro kyrkogård och dess beståndsdelar är kulturhistoriskt värdefulla. Inventeringen ska utöver detta peka ut särskilt kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar för hänsynsfull hantering i framtida förvaltning av kyrkogården och dess kulturhistoriska värden.

Inventeringen utgår ifrån en situation där allt fler gravvårdar återlämnas till Sveriges församlingar. För att en sådan utveckling skall kunna ske på ett hållbart sätt krävs rutiner för hur särskilt värdefulla gravvårdar ska hanteras i framtiden. Med inventeringsrapporten som underlag kan församlingen upprätta en plan för vilka gravvårdar som bör bevaras, kan återanvändas och vilka som kan tas bort efter att de återlämnats till församlingen. Rapporten kan utgöra ett underlag för ställningstaganden i en vård- och underhållsplan för kyrkogården. Bedömningar och riktlinjer ska ses som färskvaror som ska ses över och uppdateras kontinuerligt, minst vart tionde år.

Rapportens upplägg

Rapporten inleds med en översiktlig beskrivning av vad som finns på kyrkogården i dag. Därefter följer en historik som beskriver kyrkogårdens förflutna. Områdesbeskrivningar som beskriver och värderar kyrkogårdens olika områden finns i bilaga 1.

Värdefulla strukturer

Vansbro kyrkogård innefattar flera särskilt värdefulla strukturer med gravvårdar som ibland inte besitter någon av de egenskaper som listas nedan. Gravvårdar inom dessa strukturer kan ändå komma att tillskrivas särskilt kulturhistoriskt värde som Del av värdefull struktur. De värdefulla strukturer som identifierats förklaras närmare under områdesbeskrivningarna för respektive område.

Värdefulla egenskaper

- Del av värdefull struktur
- Del av arkitektonisk helhet
- Gravvård i järn eller trä
- Sand- eller grusgrav
- Lokalt material eller hantverk
- Gårds- eller platsnamn
- Titel
- Ovanlig
- Hög ålder
- Rik inskription
- Lokal historia
- Personhistoria

Ovanstående egenskaper beskrivs närmare i sitt sammanhang i bilaga 2.

Process och metod

Inventeringen började med ett omfattande fotograferingsarbete med syfte att studera och dokumentera kyrkogården. Alla områden på kyrkogården samt gravvårdar uppförda innan 1980 inventerades och dokumenterades genom fotografering. Inventeringsarbetet skedde vid två tillfällen under sommaren 2019. Parallellt med inventeringsarbetet genomfördes en historisk efterforskning. Den historiska efterforskningen innefattade studier av äldre fotografier, kartor och handlingar rörande kyrkogården i Vansbro kyrkoarkiv vid Landsarkivet i Uppsala tillsammans med litteratur om kyrkogården och socknen. Efterforskningen resulterade i kapitlet Kulturhistoriska sammanhang. Inventeringen innefattade även två referensgruppsmöten genom vilket Dalarnas museum kunde inhämta information om kyrkogården i dag och historiskt.

Efter den inledande fasen med inventerings- och dokumentationsarbete, referensgruppsmöten och historiska efterforskningar bearbetades det insamlade materialet i en värderings- och urvalsprocess som beskrivs i nästa avsnitt samt i bilaga 2. Centrala gravvårdskommitténs Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar, Länsstyrelsen Dalarnas Riktlinjer för kyrkogårdsinventering samt Riksantikvarieämbetets Plattform Kulturhistorisk värdering och urval har varit vägledande för värderings- och urvalsprocessen. Med tydlig redovisning av ställningstaganden och metoder hoppas Dalarnas museum vinna förankring hos framtida användare av denna rapport. Alla moment i arbetsprocessen har genererat rapportmaterial, och själva rapportskrivningen bestod främst i att sammanställa de olika pusselbitarna. Arbetsprocessens sista moment var layout samt kart- och bildredigering.

Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Gravvårdar som återspeglar berättelser om det förflutna, och som därigenom bjuder till insikter om vår samtid är kulturhistoriskt värdefulla. En gravvård kan exempelvis bidra med starka berättelser om samhället, livsöden och sorg. När människor får kunskap om dessa berättelser kan de användas för att bilda djupare insikter om livet och tillvaron i tiden. Gravvårdar kan även användas som ett pedagogiskt verktyg för förmedling av mer komplicerade berättelser riktade till specifika målgrupper, såsom berättelser om orten Vansbro framväxt och utveckling till besökare på en kyrkogårdsvandring. Alla gravvårdar har kulturhistoriskt värde eftersom alla gravvårdar kan förmedla berättelser. Olika gravvårdar får olika höga kulturhistoriska värden beroende på vilka berättelser som anses viktiga att lyfta fram. Gravvårdar som besitter en eller flera av de egenskaper som listas till vänster anses bära på berättelser som är särskilt viktiga att lyfta fram.

Vansbro byggdes upp runt sågverken och skogsindustrin, gravvårdar med yrkestitlar kan reflektera ortens historia som detta fall med skogsvaktaren Magnusson.

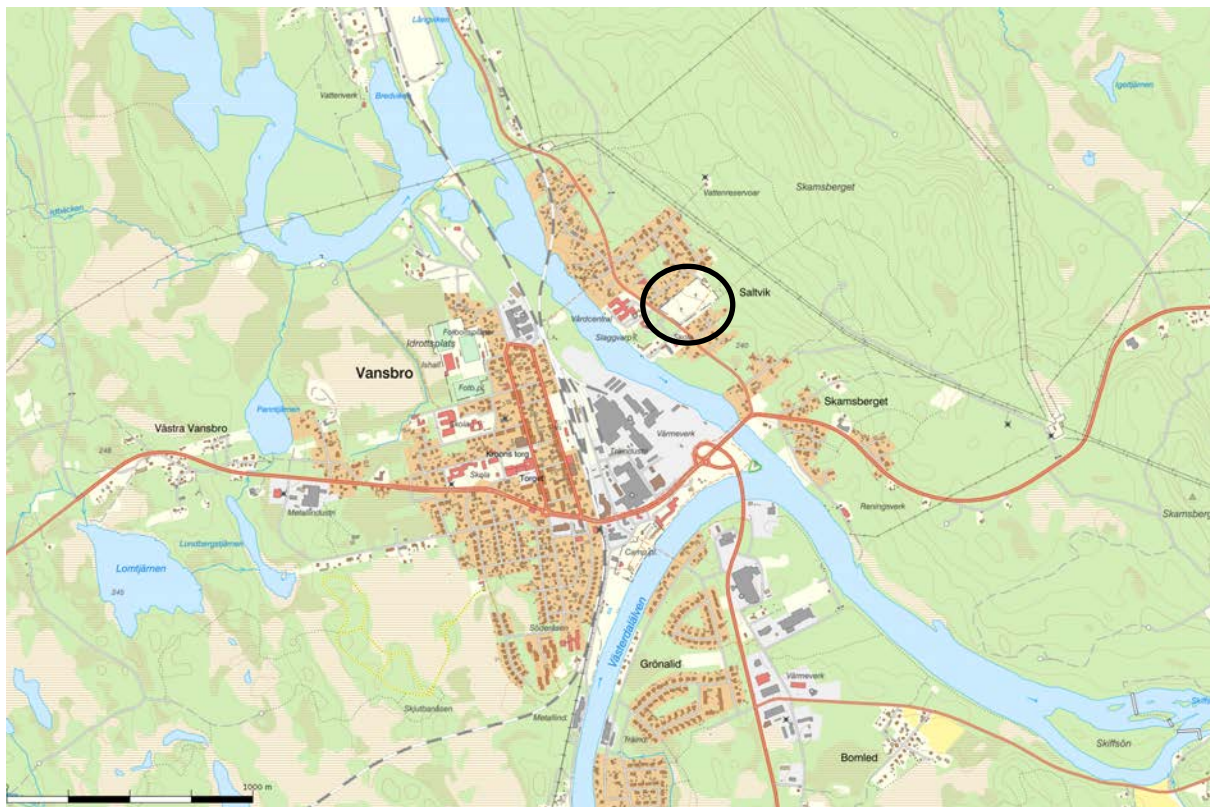
Gravvårdar med enbart kvinnonamn har varit ovanligt genom alla tider, i det här fallen är det en gravvård med enbart kvinnonamn som även har en titel kopplat till frälsningsarmén, major.

A photograph of a cemetery. In the foreground, there is a large, dense green tree with a thick trunk. Behind it, several tall, slender pine trees rise against a cloudy sky. The ground is covered with green grass and some low-lying hedges. In the background, some gravestones and a path are visible.

KYRKOGÅRDEN I DAG

Följande kapitel består av en karaktärisering av kyrkogården som den såg ut under inventeringen. Karaktäriseringen är övergripande och syftar till att måla upp en överskådlig bild av anläggningen och dess olika beståndsdelar. Varje enskilt område och kyrkogårdens olika gravvårdar behandlas mer ingående i senare kapitel.

Topografisk karta över Vansbro, inringat i svart ligger kyrkogården, Lantmäteriet, kartan är beskuren.

Översikt, topografi och läge

Vansbro kyrkogård ligger i norra delen av Vansbro tätort vid kyrkan, vårdcentralen, och en skola. Mellan kyrkan och kyrkogården går Moravägen i nordvästlig till sydöstlig riktning. Sydväst om kyrkogården går även Vanån som sedan sydost om kyrkan möter Västerdalälven. Miljön runt kyrkogården består för övrigt av tallskog.

Beskrivning av kyrkogården

Kyrkogården är rektangulär och ligger i en sluttning mot Moravägen. Kyrkogården präglas av sneda och kurvade gångar som i många fall är anpassade till topografin. Den äldsta delen av kyrkogården i sydväst (område 1-5 och 6-10) har ett mera koncentrerat rutnät än den senare utvidgningen av kyrkogården. Gamla kyrkogården har mera typiska gravkvarter som är rektangulära med större enskilda gravvårdar mot gångarna och sedan mindre gravvårdar ämnade för allmänna varv i mitten. I de senare gravkvarteren (område 11-12, och 14-18) upp i sluttningen i nordöstlig riktning ligger gravvårdarna i slingrande rader, ibland med rygghäckar. Längst i nordost ligger askgravplatsen (område 19) inhägnad av en låg rundad häck. I nordost finns även en smal grusgång som leder upp till minneslunden inne i tallskogen, med en damm och naturnära atmosfär.

Vy från ingången till kyrkogården i sydväst. Den gamla kyrkogården närmast med dess höga tallar som sedan möter kyrkogårdens senare utvidgningen i en svag sluttning.

Kyrkan

Vansbro kyrka ligger utanför kyrkogården i sydvästlig riktning från kyrkogården. Kyrkan uppfördes två år efter kyrkogården invigdes 1935 av samma arkitekt som planerade kyrkogården, Magnus Dahlander¹. Vansbro kyrka är en träkyrka med senare tillbyggd pastorsexpedition och församlingshem. Kyrkan hade från början en ljusgrå kulör men under ombyggnaden under 1980-talet målades den om med Falu rödfärg. Miljön vid kyrkan samspelar med miljön vid gamla kyrkogården med dess glesa skog av höga tallar och naturlig grönska som ger en arkitektonisk helhet.

Ekonomibyggnader

I nordost, angränsande område 14-18, ligger ett förråd och servicehus mot skogen. Byggnaden uppfördes under 1980-talets andra hälft. Byggnaden har stående träpanel målad i mörkbrunt med ett lågt sadeltak med taktegel. Dörrar, fönster, och vindskivor är målade i falurött. Runt området löper ett högt trästaket som avskärmar byggnaden från resten av kyrkogården.

¹

Rikaantikvaieämbetet. Bebyggelseregistret.raa.se. Hämtad: 2019-09-20.

Belysning

På kyrkogården i samtliga områden finns parklyktor utplacerade längs gångarna. Dessa består av svartmålade metallstolpar med en klotformad transparent kupa upptill som hålls upp av tre synliga metallstöd. Området vid kyrkan har liknande parklyktor men med tre klotformade kupor som ger en homogen karaktär mellan kyrkogården och kyrkan,

Bänkar

Runt om på kyrkogården finns ett flertal typer av parksoffor utplacerade, vanligtvis längs större gångstråk eller i närheten av skötselstationer. Bänkarna är av varierade typer, ofta i oljad eller målad furu. Majoriteten är av enklare modell med ryggstöd, enbart en modell finns som inte har ryggstöd. En del har även armstöd, i trä eller i gjutjärn.

Gångvägar

Samtliga områden är belagda med asfalterade gångstråk. I område 1-5 och 6-10 är gångstråken raka gångar i varierande bredd som följer ett konsekvent rutnät efter gravvårdskvarteren. I område 1-5 finns även ett mindre gångstråk i mitten av ett gravvårdskvarter i ljusa skifferplattor, annars finns inga gångstråk innanför gravvårdskvarteren. I nya delen av kyrkogården, område 11-12 och 14-18 är gångstråken mera anpassade till terrängen och efter de mera kurvade gravvårdskvarteren. I nordost upp mot område 20, minneslundan, från område 19 går en av kyrkogårdens enda grusgång upp i en kurva genom skogen. Genom område 19 går även en kort sträcka av en smal grusgång snett genom området i nord-sydlig riktning.

Omgärdningar

Mot Moravägen i sydväst löper en kyrkogårdsmur i natursten som speglar en likadan mur på andra sidan vägen mot kyrkan. Muren sträcker sig enbart längs kurvan runt ingången. Resterande omgärdning mot Moravägen består av en granhäck. En längre formklippt granhäck går längs kyrkogårdens sydöstra gräns och möts av skogen i nordost som inhägnar kyrkogården i en lummig grönska. Längs merparten av kyrkogårdens nordvästra sida går ett trästaket som sedan övergår till en hög granhäck i söder.

Ingångar/grindar

Huvudingången till kyrkogården är genom muren i sydväst mot kyrkan. Ingången består av en bred grind i metall som är förankrad i två grindstolpar i natursten på var sin sida.

Parklyktorna på kyrkogården (bild till vänster) har samma stil som parklyktorna som man finner i miljön kring kyrkan (bild till höger), som ger en ytterligare arkitektonisk helhet.

På kyrkogården finns ett flertal olika parkbänkar utplacerade.

Kyrkogårdsmuren, grindstolparna och järngrindarna är viktiga för karaktären på gamla kyrkogården.

Tappställen och skötselstationer

Kyrkogården är försedd med ett flertal tappställen och skötselstationer. Kyrkogårdens äldsta del saknar direkta tappställen och skötselstationer, men i nordväst och i sydost mellan område 1-5/6-10 och område 11-12 finns skötselstationer på respektive sida. Båda är inhägnade med var sin häck och står på kullersten. De är utrustade med redskapsställ med diverse verktyg, enkla kranar försedda med grön trädgårdsslang, och två soptunnor.

I övrigt på kyrkogården finns flera enklare tappställen och skötselstationer med samma utrustning, ibland försedd med en ytterligare mindre soptunna. Vid tappställena och skötselstationerna finns ofta en plantering av blommor och/eller parksoffa.

Växtlighet

Gamla kyrkogården präglas av den glesa tallskogen som området har sitt ursprung ifrån. Detta återfinner man även i området kring kyrkan som har likadan miljö med höga tallar och naturnära karaktär. I och med utvidgningen av kyrkogården finns en större variation av lövträd och buskar. Område 20, minneslunden, är placerad i skogen med höga tallar, lövträd så som björkar, samt buskage. I minneslunden finns även en damm.

En skötselstation mellan område 1-5 och 11-12 med omkringliggande häck och kullersten. Den är placerad i hörnet mot område 1-5 omgiven av lövträd och lummiga buskar.

Anslutande infrastruktur

Sydväst om kyrkogården mot kyrkan löper Moravägen/26:an som sträcker sig från Vansbro upp norr mot Johannisholm där Moravägen går ihop med väg E:45. Sydväst om kyrkan rinner Vanån som sedan rinner ut i Västerdalälven. I området kring kyrkogården ligger vårdcentral och skola.

En av skötselstationerna på kyrkogården, placerad mellan område 1-5 och 6-10. Vid den finns en blomsterplantering.

Mellan kyrkan och kyrkogården går Moravägen förbi.

KULTURHISTORISKA SAMMANHANG

Följande kapitel består av redogörelser kring olika kulturhistoriska sammanhang som bedöms ha haft en inverkan på kyrkogårdens tillkomst, utveckling och formgivning. Sammanhangen behandlar bland annat socknens lokalhistoriska kontext samt kyrkogårdens historia i förhållande till allmän kyrkogårdshistoria.

Stationshuset i Vansbro från ca 1930. Järnvägs museet, digitalt museum.

SOCKEN- OCH KYRKOGÅRDSKRONOLOGI

<i>Tid</i>	<i>Händelse</i>
1892	Mora-Vänerns järnväg invigs. ¹
1901	Vansbro får en egen präst som även var folkskollärare ² .
1912	Klockstapel uppförs vid Västra skolan där gudstjänsterna hölls innan kyrkan uppfördes. ³
1933	Det beslutas att en kyrka ska byggas på befintlig plats ⁴ .
1933	Kyrkogården invigs.
1933	Förslag till kyrkogården vid Vansbro ritas upp med gravplatser för enskilda och allmänna gravar utanför kyrkan, samt vid den befintliga kyrkogården på andra sidan vägen.

¹ Andrén, Olof, Järna kyrkor: historisk översikt samt vägledning, [Järna kyrkoråd], [Dala-Järna], 1962. s. 43

² ibid

³ ibid s. 44

⁴ ULA

*Föregående sida: Timmerskiljet i Västerdalälven under början av 1900-talet i Vansbro.
Erling Braathen, Digitalt museum.*

1935	28:e Juli invigs kyrkan av biskop Einar Billing ⁵ .
1934	Klockstapeln flyttas till kyrkogården ⁶ .
1953	Generalplan för Vansbro kyrkogård ritas med förslag för en ceremoniplats i nordost med en byggnad kallad "hoppets kapell" samt en kanal mellan gamla kyrkogården och den planerade utvidgningen. ⁷
1956	Förslag om utvidgning av kyrkogården i nordostlig riktning ritas med slingrande gränshäckar och mycket grönska likt den befintliga kyrkogården. ⁸
1957-60	Utvidgningen av kyrkogården står klar. ⁹
1983	Kyrkan och dess omkringliggande miljö genomgår en större renovering. Församlingshemmet och pastorsexpeditionen byggs, arkitekten var Hilding Lögberg. Kyrkan målas falurött istället för det tidigare färgen och taket byts från spåntak till kopparplåt. ¹⁰
1986	En situationsplan ritas för den nya förrådsbyggnader i nordost, ritad av Hus & Plan arkitekterna. ¹¹
1986	Staketet i nordväst uppförs. ¹²

5 Andrén, Olof, s. 43

6 Andrén, Olof, s. 43

7 ULA

8 Ibid

9 Ibid

10 Ahlberg.

11 ULA

12 Ibid

ORTEN VANSBRO

Vansbro utvecklades från en nästan obebodd ort till ett prunkande samhälle med järnvägens ankomst och blev ett municipalsamhälle 1911. Med befolkningsökning kom ett behov av en kyrka och begravningsplats då under 1930-talet orten hade uppnått närmre 3000 invånare². Kyrkan och kyrkogården ritades av länsarkitekten Magnus Dahlander.

Järnvägen

Mora-Vänerns järnväg invigdes 1892 i vad som skulle bli Vansbro. Med järnvägens framdragande kom sågverken och orten växte fort till ett blomstrande industrisamhälle. Gamla stationshuset byggdes 1890 men brann ner enbart åtta år senare. Efter branden byggdes det nuvarande stationshuset 1898-1899³. Järnvägen och sågverken kompletterade varandra och med kolningen och sågverkens expanderings utvecklades även järnvägen vid sekelskiftet. Vansbro blev en viktig knutpunkt för järnvägen då Mora-vänerns järnväg och SWB-banan (Stockholm, Västerås och Berslagens Järnvägar) gick samman på platsen⁴.

² Montelius, Sigvard & Hedin, Lars-Håkan (red.), Järna, Näs, Äppelbo: ur tre socknars historia. D. 1, Utg. Vansbro, 1979, s. 161.

³ Järnvägsgränd, Vansbro hembygdsförening, Vansbro, 1984, s. 34.

⁴ Montelius, s. 314.

Kärnan i Vansbros framväxt var järnvägen, sågverken och timmerflottningen å Vanån och Västerdalälven.. Järnvägs museet, digitalt museum.

Sågverk

Sågverken har varit den dominerande industrin i Vansbro sedan järnvägen kom till orten. Förutom en trämassfabrik som anlades vid Eldforsen 1896, drygt 10 km söder om Vansbro, kom Vansbro att växa fram kring en koncentrerad sågindustri⁵. Här anlades ett flertal större sågverk, bland andra Dala-sågen och Brosågen som sysselsatte ett stort antal arbetare som flyttade till Vansbro för arbetsmöjligheterna.

Utöver dessa fanns ett företag vid namn AB Träkol som tillverkade betydande mängder träkol i Vansbro⁶. Företaget startades 1889 och mellan 1908-1910 byggdes en kolugnsanläggning i Vansbro som sedan utvidgades åren efter. AB Träkol tjänade mycket på biprodukter från träkolen, så som tjära, terpentin och träspnit. Efter andra världskriget blev träkol mindre och mindre efterfrågat med utvecklingen av alternativa produkter och idag finns inga av kolugnarna kvar i Vansbro.

⁵ Montelius, Sigvard & Hedin, Lars-Håkan (red.), s. 299.

⁶ Raihle, Jan & Ståhl, Elizabet (red.), [Made in Dalarna], Dalarnas fornminnes- och hembygdsförb. i samarbete med Dalarnas museum, Falun, 2000. s. 163.

Eldforsens träsliperi i början av 1900-talet, Foto av Erling Braathen, digitalt museum.

Eldforsen

I Eldforsen fanns en trämassefabrik och ett träsliperi som uppfördes och började sin tillverkning 1896. För att driva träsliperiet anlades kraftverk i samtliga av tre Västerdalälvens fårar vid Eldforsen⁷. Vid träsliperiet arbetade ca 60 personer. 1929 blev fabriken del av Korsnäsbolaget men träsliperiet las ner 1935 och 1945-48 revs byggnaderna⁸.

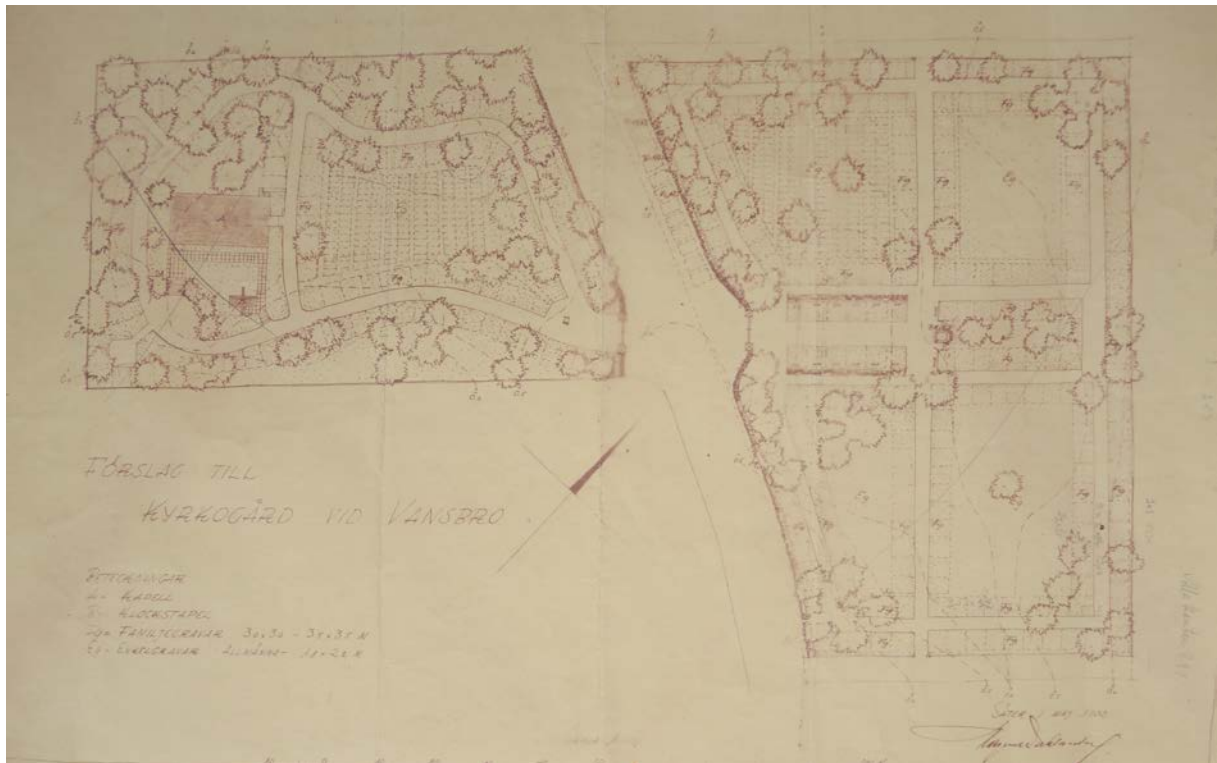
Flottningen och skogen

I Vansbro möttes flottningslederna i Västerdalälven och i Vanån. Flottning till Eldforsen förekom även⁹. 1970 upphörde flottningen på Västerdalälven.

7 Länstyrelsen Dalarnas län, Miljövårdsenheten, rapport 2000:14. Pappersbruken i Dalarna - en översikt ur miljösynpunkt. s. 6.

8 ibid, s. 7.

9 Hellstrand, s. 183.

Kyrkogården i Vansbro har haft ett flertal olika förslag till utvidgningar genom tiderna. Ett förslag är från när kyrkogården först byggdes 1933 med planer för att ha gravplatser i miljön runt kyrkan. Uppsala Landsarkiv, Vansbro församlings kartor.

KYRKOGRÅRDSHISTORIA

Äldre gravskick

Under medeltiden var det mycket ovanligt att någon tilläts begravas inuti en kyrkobyggnad. Med undantag för personer som gjort något mycket speciellt för kyrkan, så som donatorer, helgon och kungligheter begravdes personer från alla samhällsklasser på kyrkogården.

Upplysningstidens renlighetsideal

Under 1500- och 1600-talen blev det mer accepterat med begravningar inuti kyrkobyggnaderna, främst i de större städerna. Med tiden blev det möjligt för alla med tillräckligt mycket pengar och inflytande att köpa sig en gravplats inomhus.¹⁰ Med 1700-talet och upplysningstiden kom nya renlighetsideal. Begravningar inne i staden, och särskilt inuti kyrkobyggnader, lyftes fram som ett stort sanitärt problem. Idéerna kom ursprungligen från läkare och hygieniker i andra europeiska länder samt från Martin Luther, som redan på 1500-talet förespråkade begravningsplatser utanför staden. Särskilt tongivande i den svenska debatten var prästerskapet, som sedan länge förfasats av smittoriskerna med begravningar inuti kyrkan. Begravningsmonumenten riskerade även att försvåra att kyrkorummet användes som en funktionell gudstjänstlokal. I

¹⁰ Andreasson, 2012, s. 18.

Under 1950-talet fanns en plan att uppföra "livets källa" där nuvarande område 14-18 ligger, där det skulle finnas en ceremoniplats, ett kapell och en stor 10-kantig urngård bakom som syns i bilden till höger. Uppsala Landsarkiv, Vansbro församling skartor.

Sverige fick de nya idéerna om renlighet gehör hos staten. 1783 upprättades ett allmänt förbud mot försäljning av gravplatser inuti kyrkobyggnader.¹¹

Kyrkogården som park

Det var först under 1800-talet som kyrkogårdar på allvar började behandlas som arkitektoniska anläggningar. I början av 1800-talet organiserades nya kvarter på kyrkogårdar i större städer ofta med en stram och symmetrisk plan och förutbestämda gångsystem. Inspirationen kom från andra europeiska länder och Tyskland var ett föregångsland.¹²

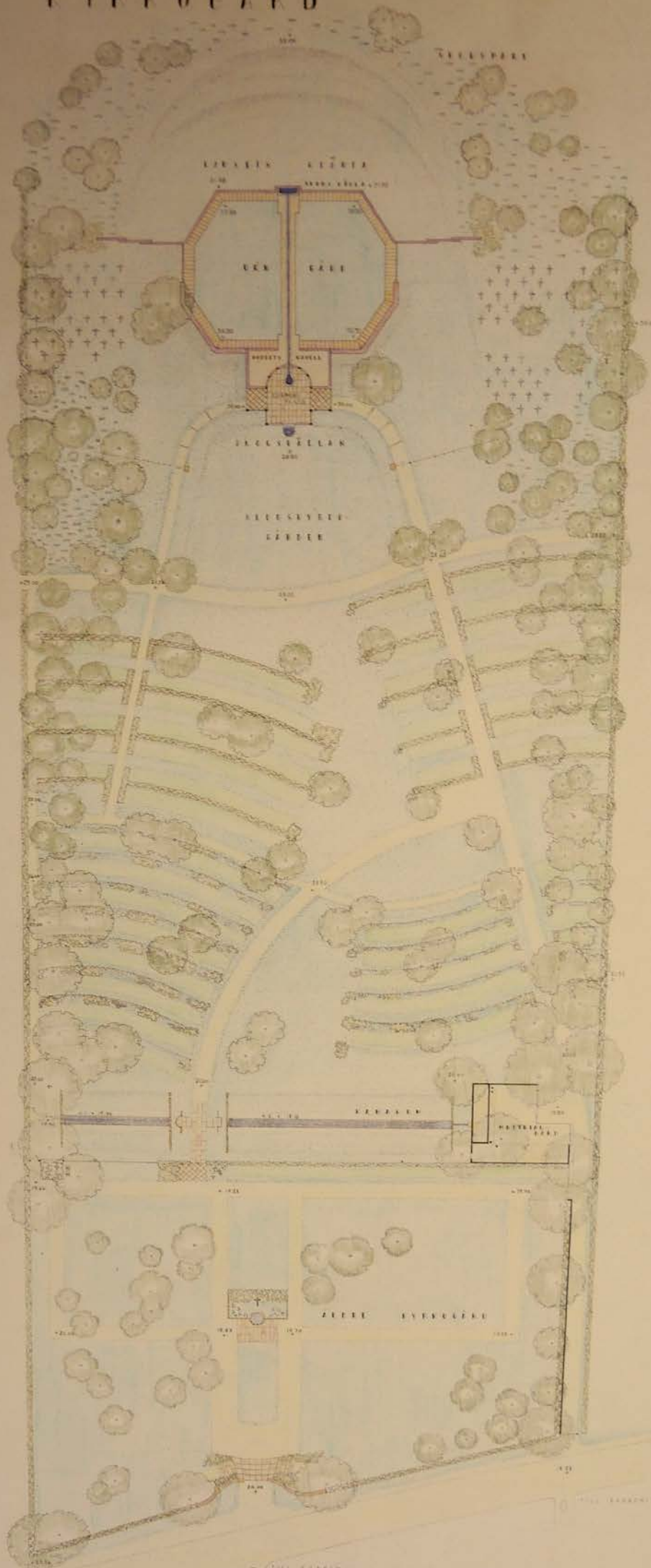
Kyrkogårdarna planterades från och med 1800-talets början med stora mängder träd och buskar.¹³ Särskilt vanligt var olika former av trädkransar. Till en början fyllde träden och buskarna främst en hygienisk funktion. De ansågs kunna rena luften från sjukdomar och gifter. Med tiden fick träden även en estetisk betydelse. Det förekom även idéer om att nya begravningsplatser och kvarter på kyrkogårdar inte skulle leda till tankar på död eller begravning, utan istället upplevas som grönskande, rekreativa platser. Begravningsplatsen kunde vara en park bebodd av de döda, till tröst för de levande.¹⁴

¹¹ Theorell m.fl., 2001, s. 14f.

¹² Bengtsson & Bucht, 1992, s. 24–27.

¹³ Ibid., s. 28.

¹⁴ Theorell m.fl., 2001, s. 497.

Utvidgningen till minneslunden och askgravplatsen gick igenom ett flertal olika idéer. I det här förslaget var idén att utvidga i sydvästlig riktning med ett helt nytt område med nya gravkvarter som omger en minneslund. Uppsala Landsarkiv, Vansbro församlings kartor.

Köpegravar och allmänna varv

Under 1800-talets sista decennier reformerades det svenska begravningssystemet till att innefatta två olika gravtyper: köpegravar och allmänna gravar. De allmänna gravarna uppläts utan avgift under 40 år. De belades ofta kronologiskt, i samma ordning som människorna gick bort. När gravrätten gick ut efter 40 år började beläggningen om från början. Köpegravar, som även kallats enskilda gravar, uppläts till en privatperson för all framtid mot avgift.

Den kronologiska beläggningsordningen som ofta kännetecknar "den allmänna linjen" eller "allmänna varv" rotades ursprungligen i ett behov av bättre organisation av kyrkogården. Behovet av striktare ordning sprang ur 1800-talets stora befolkningstillväxt och de hygieniska problem som uppstod på kyrkogårdar i takt med att fler människor begravdes. Kronologisk beläggning brukades även innan 1800-talet och kunde i vissa fall medföra en demokratisering av gravsättningen, då systemet påtvingades alla invånare i vissa socknar. Då kunde torpare vila bredvid brukspatroner. När det senare blev möjligt att köpa sig ur den allmänna linjen uppstod flera bieffekter med systemet. De som hade tillräckligt mycket pengar kunde köpa sig mer attraktiva placeringar på kyrkogården genom att införskaffa en enskild grav för all framtid. De allmänna varven reserverades för de mindre bemedlade. Således kom

Ett annat förslag för en minneslund var på den befintliga platsen men med urngravar placerade runt om. Uppsala Landsarkiv, Vansbro församlings kartor.

industrialismens ekonomiskt rotade klassamhälle att följa med människorna ända in i graven. En annan konsekvens av systemet var att det i vissa fall efterföljdes så strikt att inte ens äkta makar fick vila bredvid varandra. Systemet gav i många fall upphov till ännu i dag synliga uppdelningar mellan de som hade råd att köpa en gravplats, och de som fick vila i de allmänna varven.¹⁵

Gjutjärn på kyrkogårdar

Gjutjärnets användbarhet upptäcktes under medeltiden, och mot 1500-talet blev materialet allt vanligare, exempelvis för gjutning av kanoner och kanonkuler samt annat vapensmide. I början göts järnföremålen direkt vid en masugn. Det smälta järnet fördes ner i sandbäddar som förberetts av gjutare. Gjutaryrket var inte bundet till det svenska skråväsendet och gjutarna kunde därför utöva sitt yrke fritt på landsbygden. Under 1600-talet ökade befolkningen i Bergslagen och många nya kyrkor byggdes. Under samma århundrade började även gjutjärnshällar förekomma som gravmonument på kyrkogårdar i vissa delar av Bergslagen.¹⁶ Tack vare den teknologiska utvecklingen kunde gjutningen från och med 1760-talet frångå från masugnen.

¹⁵ Andreasson, 2012, s. 50, Theorell m.fl., 2001, s. 17f.

¹⁶ Borg & Torgén, 2016, s. 7.

Under sent 1980-tal kom även förslag att göra nya gravvårdskvarter för kistgravar mellan område 1-5/6-10 och 11-12. Uppsala Landsarkiv, Vansbro församlings kartor.

I samband med detta anlades särskilda gjuterier i anslutning till bruken. Den fortsatta teknikutvecklingen, med nya ugnar för att smälta järnet, bättre infrastruktur i form av järnväg och en ökad efterfrågan inom byggsektorn ledde till att gjutjärnet blev allt mer populärt. Gjutjärnets definitiva storhetstid var 1800-talets senare hälft, med det symboliska genombrottet vid invigningen av gjutjärnsbyggnaden Crystal Palace på världsutställningen i London 1851.¹⁷

17

Ibid., s. 8.

GRAVVÅRDSKRONOLOGI

Från 1800-talets mitt och framåt ökade antalet beständiga gravvårdar på kyrkogårdarna. Detta berodde på en stor befolkningsökning, och att allt fler från arbetarklassen och medelklassen fick råd att köpa gravvårdar i dyrare material. I Sydsverige blev det vanligare med gravstenar. Dessa smyckades ofta med naturromantiska eller medeltidsinspirerade, nygotiska motiv.¹⁸ I Dalarna dominerade troligtvis gravvårdar i trä och gjutjärn.

1890–1900 – Obelisker och kors i granit och diabas

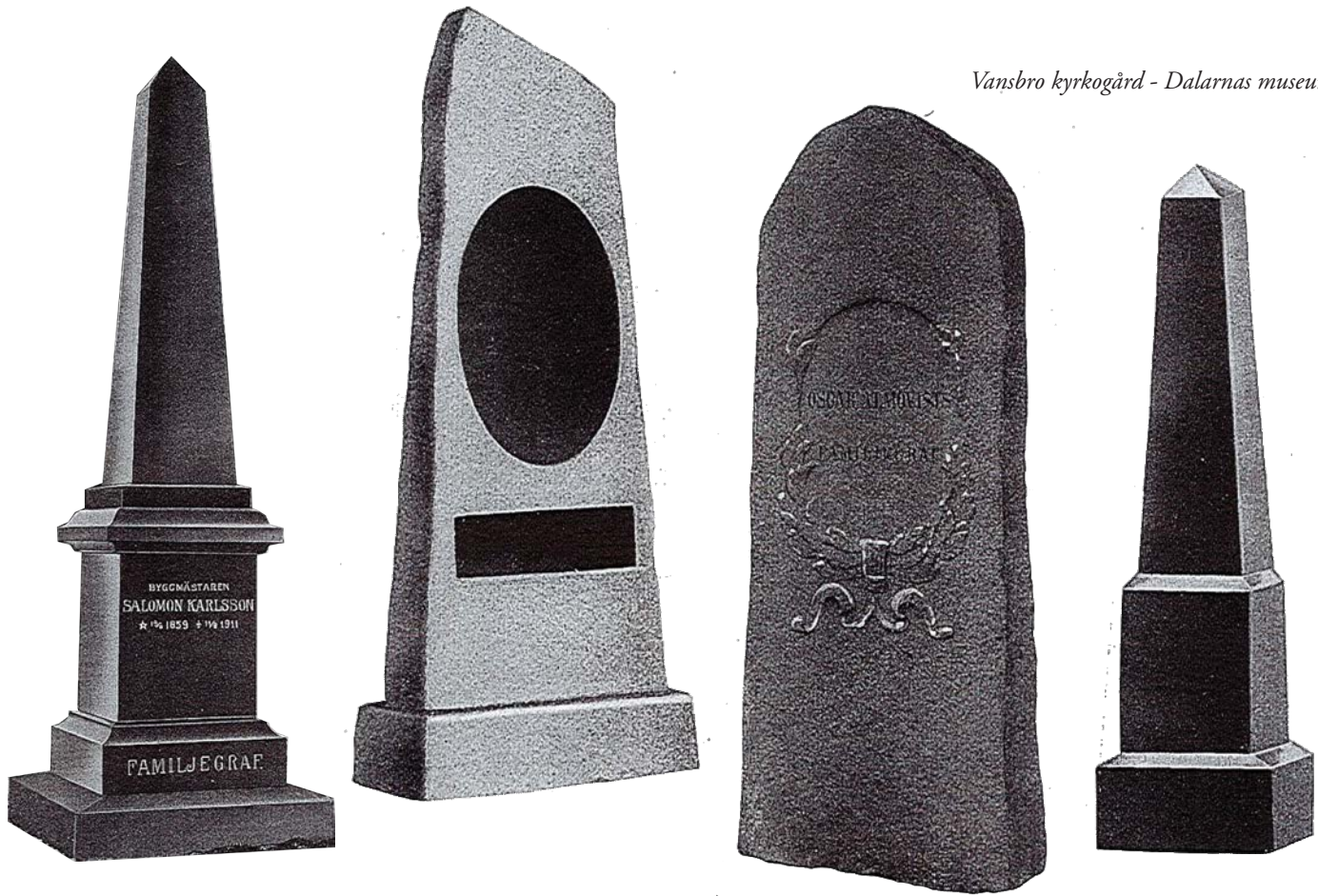
Kring 1890 inföll en ny rikstäckande trend med strama klassicistiska gravstenar i granit och diabas. De nya gravstenarna var i hög grad industrimässigt tillverkade vid större stenhuggerier och såldes via återförsäljare med hjälp av kataloger och priskuranter. Det blev särskilt vanligt med olika varianter av diabasobelisker och stora kors. Den lokala tillverkningen fortsatte men anpassades efter de stora stenhuggeriernas utbud. På så sätt minskade de regionala särdragen och kyrkogårdarna blev mer likartade över landet.¹⁹

1900–1920 – Bautastenar och stora gravanordningar

Runt sekelskiftet 1900 kom de första storskaliga nationalromantiska gravanordningarna ut på marknaden. Den nationalromantiska trenden växte och under 1910-talet blev bautastenar och andra monumentala gravanordningar

¹⁸ Andreasson, 2012, s. 36.

¹⁹ Ibid., s. 37 & 74.

med sand och grus vanliga bland välbärgade invånare. De nationalromantiska gravvårdarna föddes ur en kritik mot 1800-talets historiserande blandstilar. Det utbredda bruket av nygotik och nyklassicism ansågs ha lämnat perioden 1850–1890 utan någon egen stil. Kritiken användes för att legitimera tillkomsten av en ny och modern stil anpassad för det nya århundradet.²⁰

1920–1980 – Enhetlighet i form av bredlåga gravstenar

Kritiken vändes senare under 1900-talet mot nationalromantiken och dess bautastentar, som ansågs plöttriga och överdådiga. Dalarnas länsträdgårdsmästare Rudolf Larsson menade i en debattartikel från 1935 att de stora och påkostade gravmonumenten förvandlat kyrkogården till en taxeringskalender snarare än det sista vilorummet.²¹

Från och med 1920-talet ökade andelen kvadratiska bredlåga gravstenar på kyrkogårdarna, till stor del tack vare en intensiv kampanj driven av landets arkitekter, trädgårdsmästare och formgivare i hopp om göra kyrkogården till en mer sammanhållen och enhetlig miljö. De enhetliga gravvårdarna från den moderna epoken 1930–1980 har senare kritiserats för att vara enformiga och för att återspegla en påtvingande kollektivism, där samhället försvårade individuella uttryck och stöpte människor i samma form.

Tidstypiska gravvårdar från 1900-talets början. Alla gravvårdar som syns ovan är hämtade från en priskurant som distribuerades av F.L. Hellströms stenhuggeri i Örebro 1915. Källa: Dalarnas museum

²⁰ Andreasson, 2012, s. 74.

²¹ Dalarnas museums klipparkiv, *Borlänge tidning* 1935-10-19, länsträdgårdsmästare Rudolf Larsson, "Kyrkogårdskultur, kyrkogårdarna i Dalarna lämnar ofta nog mycket övrigt att önska", s. 1.

Gravvårdar i de allmänna varven

Den generella gravstenskronologin gäller främst gravvårdar och monument som placerats på enskilda gravar. De enskilda gravarna köptes för all framtid, oftast av personer som även kunde kosta på en tidstypisk gravvård i sten. Även om vissa personer sparade länge för att ha råd med en enskild gravrätt och en tidstypisk sten, är den generella gravstenskronologin i mångt och mycket en berättelse om ett välbärgat borgerskap. Gravvårdar i allmänna varv var ofta mer eller mindre obeständiga och småskaliga gravvårdar i trä, järn eller i vissa fall betong. Det är i dag relativt ovanligt med allmänna varvstrukturer där flera av de ursprungliga gravvårdarna inte avlägsnats eller försvunnit till offer för tidens tand. I den mån gravvårdar i allmänna varv finns bevarade kan dessa berätta viktiga berättelser om vanliga människor som annars inte lämnat stora fysiska avtryck på världen eller givits utrymme i historieskrivningen.

Grusgravar

Grus- eller sandgravar var mycket vanliga under det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet, men avlägsnades systematiskt från kyrkogårdarna från och med 1920-talet med motivet att grusgravarna upplevdes som störande och förfulande element som förhindrade grönska och harmoni. I senare tider har skötselkrav använts som argument för att ta bort grusgravar. Även om Vansbro kyrkogård tillkom efter 1920 finns ännu en grusgrav på kyrkogården. Denna kan berätta mycket om hur tanken på den ideala gravplatsen skiftat under 1900-talet.

Modernismens kyrkogårdsideal

Från och med 1910-talet förde arkitekter och formgivare en intensiv debatt kring kyrkogårdarnas utformning. Det sena 1800-talets heterogena kyrkogårdsmiljöer kritiserades för att vara röriga och dominerade av serietillverkade och skrymmande gravanordningar i sten. Arkitekten och formgivaren Torsten Stubelius omnämnde exempelvis den Norra kyrkogården i Stockholm som:

En stämningslös öde stenöken, utan rumsbegränsning. Ändlösa schackbrädsindelade fält, som till och med lida brist på träd och skylande planteringar. Öfverallt dessa fula kistliknande grafkullar, som störa sinnet, som väcka känsla af att den döde ligger därinne, ofvan jord, föga skyddad af lösa torvor. Det är sparsamt med gräsmattor, som åtminstone i någon mån kunde förmedla öfvergången med naturen; mest står marken lika tröstlöst jordsvart som de höga polerade granitvårdar, hvilka öfverallt bryta och irritera landskapets linjer, fritt mot luften som de alltid stå. Det finns knappt ett monument med vacker form och vacker inskrift, få i lämpligt material, inga som lämpats för terrängen än mindre efter monumentet bredvid. Råast verkar själva vårdarna, alla dessa obelisker, afbrutna kolonner och träkorsformer i svart polerad granit, och nu som sista modet de på ena sidan polerade bautastenarna. Värst är kanske den vita marmorn.²²

Kyrkogårdarna började sakta men säkert att betraktas som planeringsbara

I område 1-5 på kyrkogården finns en del av de allmänna varven kvar med relativt stora gravvårdar.

I en senare tillkommen del i område 1-10 finns gravvårdsrader i stil med de allmänna varven. I detta fall är gravvårdarna urngravar som ofta är mindre i skala och tätare placerade än vanliga enskilda gravar.

I område 6-10 finns kyrkogårdens enda sandgrav. Det finns inga direkta spår av att flera gravvårdar i området skulle ha varit i sand eller grus.

helhetsmiljöer där alla beståndsdelar kunde samverka till en önskvärd harmonisk helhetsmiljö. Debatten utmynnade i ett nytt tänk kring kyrkogården som arkitektonisk miljö. Genom konstnärligt enhetlig ledning och stilriktning skulle nya och vackrare former skapas i maskinernas tidsålder. Ledord var harmoni, skönhet och lugn. Kyrkogården skulle bli en plats som gav ett jäktat och upprivet sinne lugn och försonlig stämning. Den skulle ge en känsla av frid och vilande allvar, och skänka ro. Inspirationen hämtades ofta från förindustriella begravningsplatser och äldre landsortskyrkogårdar. Det ansågs viktigt att den moderna kyrkogården skulle präglas av horisontell sammanhållning. Gravvårdar i nytillkomna områden skulle därför helst placeras i enhetliga rader mot en fond i form av en mur eller en rygghäck. Rygghäckarna höll samman den horisontella linjen och skapade enhetlighet, samtidigt som de kunde användas för att dela in kyrkogården i harmoniska och lugna rum. I de fall då tillämpning av rygghäckar inte var möjligt rekommenderades ligande hållar.²³ De modernistiska kyrkogårdsidealen fick starkt genomslag på många kyrkogårdar runt om i Sverige och när Vansbro kyrkogård anlades under 1930-talet beaktades dessa sannolikt vid utformningen av såväl enskilda gravvårdar som planteringar och liknande.

Kyrkogårdsnämnderna och styrningen

För att genomföra den modernistiska kyrkogården krävdes att arkitekter såväl som formgivare fick ett kraftigt ökat inflytande över kyrkogårdarnas ut-

²³ Andreasson, 2012, s. 82–83.

I område 14-18 är majoriteten av gravvårdarna tillkomna efter 1980-talet och har ofta mera varierade former på gravstenarna, men de behåller den strika mönstret med enhetliga linjer och är aldrig högre än rygghäck.

formning från och med 1920-talet. Arkitekternas ansvar och makt över kyrkogårdarnas utformning förlänades ofta av kyrkans organisation. Allmänheten och stenhuggerierna fick ställa sig under en enhetlig konstnärlig ledning och foga sig i råd och föreskrifter, vilket på flera håll mottogs som förmynderi. Stockholm var en föregångare i sammanhanget och stadens kyrkogårdsnämnd började motarbeta det tidiga 1900-talets "smaklöshet" förhållandevis tidigt. Till en början inventerade och reglerade kyrkogårdsnämnden användningen av stenhuggeriernas färdigtillverkade vårdar. Därefter framtogs godkända gravvårdstyper i material som granit, sandsten, kalksten, trä och smide, som komponerats av arkitekter och konstnärer. Kyrkogårdsnämnden tillhandahöll ritningarna för dessa gravvårdar gratis. Allt för att vända vad som upplevdes som en negativ trend.²⁴

Uppreppningens estetik och efterkrigstidens gravstenar

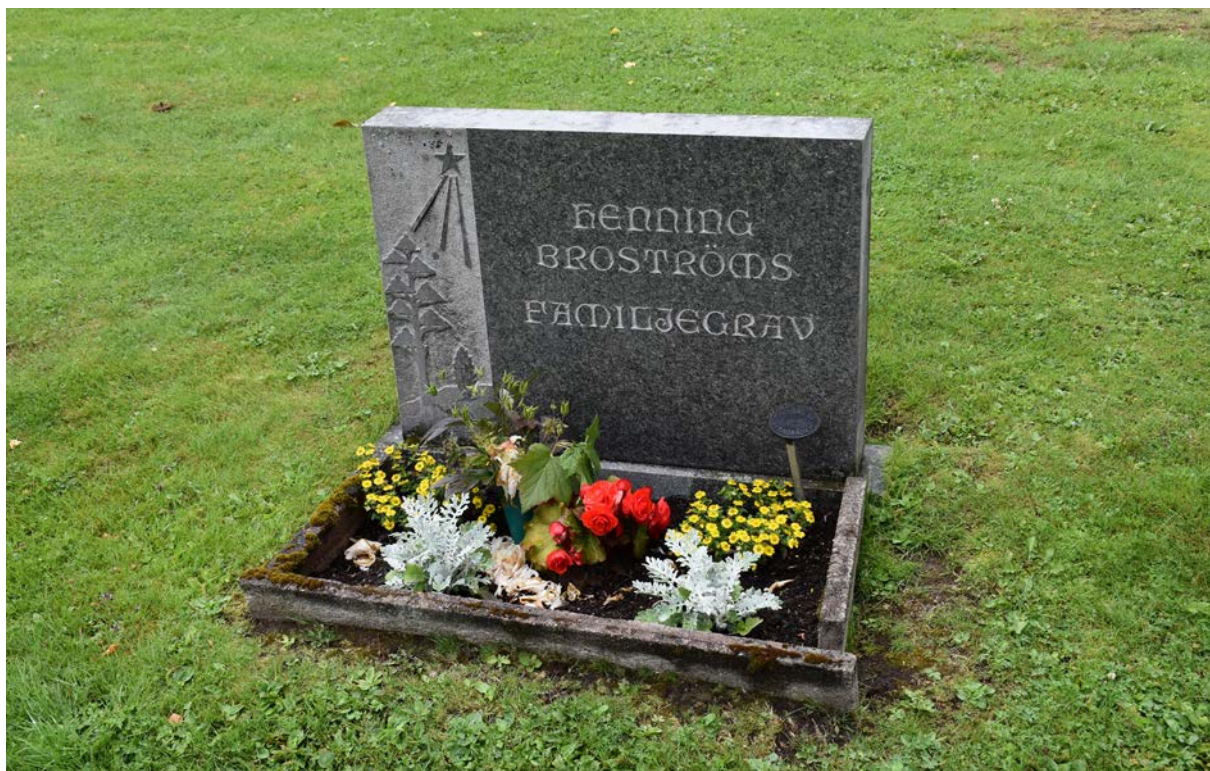
Under 1950- och 1960-talen förändrades samhället i rask takt. Bilismen gjorde sitt definitiva intåg i Sverige – folkhemsbygget och produktionsindustrin gick på högvarv. Avkastningen från rekordårens framgångar skulle omvandla det förut trångbodda bostadsbeståndet till goda bostäder för alla. Men för att kunna genomföra det modernistiska samhället krävdes storskalighet och rationalitet i byggprocessen. Resultatet blev ofta standardiserade och upprepande miljöer i lättskötta material som betecknades som underhållsfria, däribland asfalt, eternit, betong och plåt. Sedan 1950-talet hade storskalighet, rationalitet

24

Andreasson, 2012, s. 82–83.

De modernistiska gravvårdarna har olika karaktärer. I det här fallet är det en bredare gravvård som är symmetrisk och står mot en häckrad.

Ett annat exempel är en gravvård som är mer kvadratisk men motivet och inskriptionen är asymmetrisk t placerade. I det här fallet står gravvården inte mot en rygghäck men står fortfarande i en enhetlig rad med runtliggande gravvårdar.

I de senare tillkomna delarna av kyrkogården finner man även några ovanligare gravvårdar.

och enhetlighet även blivit estetiska ideal inom den brutalistiska arkitekturen. Efterkrigstidens arkitekter önskade en avskalad och uppriktig arkitektur där helheten var viktigare än enskilda beståndsdelar.²⁵

På de kyrkogårdar som hittills inventerats av Dalarnas museum har det ofta varit tydligt att efterkrigstidens storskaliga och rationella bebyggelsekultur gjort avtryck även på kyrkogårdarna. Flera av de inventerade kyrkogårdarna och begravningsplatserna, och även Vansbro kyrkogård, fick helt eller delvis asfalterade gångvägar under efterkrigstiden. Det har också varit vanligt att gravvårdarna i områden som i sin helhet tillkommit under efterkrigstiden utplacerats på ett särskilt sammanhållet och enhetligt sätt. De bredlåga gravstenar som blev populära under 1900-talets första hälft verkar ha blivit helt dominerande bland nya gravvårdar i Dalarna under efterkrigstiden. Där områden som i sin helhet tillkom mellan 1945 och 1980 är det vanligt att gravvårdarna är placerade på långsträckta, raka rader eller längs en sammanhållande rygghäck. Det är i sammanhanget viktigt att påpeka, att även om många av dessa gravvårdar har en likartad storlek och form, finns också mycket som gör stenarna unika. Lika som det finns en enformighet i storskaligheten finns en mångfald i huggningstekniker, stensorter från när och fjärran, bildkonstmotiv, speciella typsnitt och inskriptioner. På Vansbro kyrkogård kan man se detta

25

Söderqvist, 2016, s. 292.

På Vansbro kyrkogård finns områden med både de karaktäristiska rygghäckarna men även gravvårdskvarter utan häckar där gravvårdsraderna inte får samma strika karaktär.

på samtliga delar av kyrkogården med enskilda gravar eller före detta allmänna varv, där det finns bland annat en mångfald av likformiga gravstenar från tidsperioden, placerade mot tidstypiska rygghäckar.

I område 19 finns en askgravplats med små mycket enhetligastenar tätt intill varandra.

Eldbegängelse

I Europa spreds under 1800-talets andra halva idéer om fördelarna med eldbegängelse gentemot kistbegravning. Bakgrunden var främst att hygieniska problem hade uppstått på metropolernas kyrkogårdar på grund av den snabba urbanisering som skedde. I syfte att skapa opinion bildades särskilda eldbegängelseföreningar. De första föreningarna kom 1874 och Sveriges första grundades 1882, till en början under namnet Svenska Likbränningsföreningen (i dag Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund). Eldbegängelseföreningarna ivrade för byggnationen av krematorier, vilket ledde till att Sveriges första försökskrematorium byggdes 1887 i Hagalund. Fram till och med 1930 byggdes bara fem krematorier i Sverige, men sedan ökade takten och hela arton stycken byggdes bara under 1930-talet. Till en början omfamnades idén om eldbegängelse främst av den bildade borgerligheten, men allteftersom Svenska kyrkan från 1930-talet började anamma kremering blev det vanligare även hos övriga delar av befolkningen.²⁶ I dag sker omkring 80 % av begravingarna genom kremering.

Gravskick för aska och urnor

I dag förekommer fem särskilda begravningsformer för kremerad aska: kolumbarium, urngravar, minneslund, askgravlund och askgravplats. Förutom dessa så är det även möjligt att begrava en urna på en gravplats som är anpassad för kistor, exempelvis en äldre familjegrav.

- Ett *kolumbarium* är en byggnad eller mur som har nischer för urnor eller

Urngravarna på Vansbro kyrkogård är placerade vid gamla delen av kyrkogården i område 6-10 med små gravvårdar.

kistor. Efter att urnan placerats i nischen stängs den igen med en platta som fungerar som en gravvård.

- *Urngravar* är gravplatser som är mindre än kistgravplatser men med plats för sex till nio urnor eller askor. Det är vanligt att ha en gravvård till en urngrav.
- *Minneslunder* erbjuder en anonym och gemensam begravning. Där kan askor grävas ned eller strös ut utan att de anhöriga närvarar, och gravvårdar eller namnplaketter får inte förekomma. På minneslunder finns gemensamma smyckningsplatser. Minneslunder i Sverige började förekomma från 1959.
- En *askgravlund* är liksom minneslunden gemensam, men till skillnad från den inte anonym eftersom det där finns en gemensam plats för namnplaketter. Till askgravlunden hör ett gravområde där askor gravsätts, utan gravrätt.
- *Askgravplatser* är inte gemensamma på samma sätt som askgravlunder eller minneslunder, men har till skillnad från urngravar en begränsad gravrätt på 25 år. Utseendet och utsmyckningen är bestämd av kyrkogårdsförvaltningen, som även står för skötsel och plantering under tiden för gravrätten. Askgravplatser möjliggör att anhöriga kan vila tillsammans, med namnplaketter som markerar platsen.²⁷

På senare tid har det allmänna gravskicket mer och mer gått från kistgravar med full gravrätt till olika former av askbegravning, anonym eller ej, med utan lika stark gravrätt. Det går att spekulera i förklaringar till varför, men en som brukar lyftas fram är att befolkningen i dag är mer rörlig än i äldre tider och därför inte lika benägna att vilja ha beständiga gravmonument i hemsöcken.

27

Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund, 2017.

Minneslunden i Vansbro ligger i område 20 i en naturnära miljö som en oas mitt i Vansbros skogar.

som de efterlevande måste underhålla. För att möta dessa behov är det vanligt att kyrkogårdar i dag anlägger askgravlundar eller askgravplatser som erbjuder enkla men namngivna gravplatser.

PERSONHISTORISKT INTRESSANTA GRAV- VÅRDAR

Gravvårdar med personhistoriskt värde utgör viloplats till en för bygden känd, framstående eller tongivande person som många personer från trakten kan relatera till. Det kan till exempel röra sig om personer som bidragit till samhällsutveckling, kulturliv, nationellt kända personer, personer som blivit kända genom tragedier som skakat bygden, personer med koppling till tongivande näringslivsgrenar på platsen eller personer med nära kopplingar till kyrkogårdens framväxt och skötsel. Det är även viktigt att lyfta fram personer som tidigare inte fått plats i historien som barn, framstående kvinnor och minoritetsgrupper. Gravvårdar med personhistoria har mycket högt kulturhistoriskt värde och bevaras på befintlig plats i nuvarande utförande. Gravvården som helhet är värdebärande. Namninskriftioner som hänvisar till den personhistoriskt intressanta individen är särskilt viktiga.

Personhistoriskt värdefulla gravvårdar

<i>Person</i>	<i>Gravn:r</i>	<i>Namn på gravvård</i>	<i>Bilaga / s.</i>
Ingeborg Norgren	V 01 76-78	Ingeborg Norgren	3 / 8
D. J. Olsén	V 02 37-39	D. J. och Alma Olsén	3 / 9
Elias Kock	V 02 85-87	Elias Kock	3 / 12
Carin Price	V 04 131-133	Arthur och Carin Price	3 / 46
Herman Enander	V 06 55-57	Herman och Anna Enander	4 / 13
Dorus Gullenwåg	V 08 46-48	Anna Gullenwåg	4 / 36
Anders Skifs	V 08 91-93	Skifs Nils Andersson	4 / 40
Filip och Amanda Sjöberg	V 09 1-3	Filip och Amanda Sjöberg	4 / 59
Fritz Fehrm	V 10 28-30	Fritz och Klara Fehrm	4 / 70
Ernst Norder	V 11 74-75	Ernst och Hildur Norder	5 / 8
Nils Hedin	V 11 91-92	Nils Hedin	5 / 9
Ragnwald Westling	V 14 98-99	Ragnwald Westling	6 / 4
Uno Nordberg	V 18 5	Uno Nordberg	6 / 8
Abel Käck	V 18 6	Abel Käck	6 / 9
Sigrid Skoog	V 18 28-29	Edith och Sigrid Skoog	6 / 10
Herbert Lindstedt	V 18 30-31	Herbert och Edla Lindstedt	6 / 11
Knut Lindström	V 18 40-41	Knut och Waldine Lindström	6 / 12
Syskonen Johansson	V 18 56-58	Syskonen Johansson	6 / 13
Karl och Olga Nilsson	V 18 113-114	Karl och Olga Nilsson	6 / 16

KÄLLOR

Otryckta källor

Landsarkivet i Uppsala (ULA), Vansbro kyrkoarkiv, Handlingar angående kyrkogård.

Riksantikvarieämbetet, bebyggelseregistret.raa.se. Vansbro Saltvik 93:1 - husnr 1A, Vansbro kyrka. Hämtad: 2019-09-20.

Länsstyrelsen Dalarnas län, Miljövårdsenheten, rapport 2000:14. *Pappersbruken i Dalarna - en översikt ur miljösynpunkt.*

Järnvägsgrändan, Vansbro hembygdsförening, Vansbro, 1984, s. 34.

Tryckta källor

Ahlberg, Hakon, *Dalarnas kyrkor i ord och bild*, Kronvall information i samarbete med Västerås stifts information, Falun, 1996

Andrén, Olof, *Järna kyrkor: historisk översikt samt vägledning*, [Järna kyrkoråd], [Dala-Järna], 1962.

Andréasson, Anna, *Gravvårdar i sten: ett mångskiftande kulturarv*, Movium, Alnarp, 2012

Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (red.), *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, movium-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniv., Alnarp, 1992

Björk, Cecilia & Reppen, Laila, *Tidstypiskt: arkitekturdetaljer i flerbostadshus 1880–1980*, Svensk byggtjänst, Stockholm, 2016

Borg, Anneli & Torgén, Charlott, *Gravvårdar av gjutjärn*, Bergslagens kontrakt, Västerås stift, Örebro läns museum rapport 2016:3, 2016

Ekström, Sören, *Från pionjär för eldbegängelse till modern branschorganisation*, Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund (skkf), Stockholm, 2007

Forslund, Karl-Erik, *Med Dalälven från källorna till havet*, Del II band VII, Nås, 1926.

Montelius, Sigvard. *Järna, Nås, Äppelbo – utdrag ur tre socknars historia*. Del 1. 1979.

Montelius, Sigvard. *Järna, Nås, Äppelbo – utdrag ur tre socknars historia*. Del 2. 1991.

Nolin, Catharina, "Kyrkogårdsetetik och ceremonier" i Bebyggelsehistorisk tidskrift 2006:52 – Ceremoniella rum, Uppsala, 2007

Raihle, Jan & Ståhl, Elizabet (red.), *[Made in Dalarna]*, Dalarnas fornmin-

nes- och hembygdsförb. i samarbete med Dalarnas museum, Falun, 2000

Sundström, Kjell. *Kulturmiljöer i Vansbro kommun*. 2005.

Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund, *Den framtida krematorieverksamheten*, 2017

Söderqvist, Lisbeth, *Att gestalta välfärd: från idé till byggd miljö*, Formas, Stockholm, 2008

Theorell, Anita, Wästberg, Per & Hammarskiöld, Hans, *Minnets stigar: en resa bland svenska kyrkogårdar*, Max Ström, Stockholm, 2001

Personkällor

Vansbro hembygdsförening. Möte den 17:e oktober och 9:e september 2019.

Postadress

Box 22, 791 21 Falun

Besöksadress

Stigaregatan 2-4, Falun

E-adress

info@dalarnasmuseum.se

Telefon, växel

023-666 55 00